

Калчакеев К.Б.

«КӨКӨТӨЙДҮН АШЫНДАГЫ» УЛУТТУК КААДА-САЛТТАР

Калчакеев К.Б.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ В РАЗДЕЛЕ «КОКОТОЙДҮН АШЫ»
В ЭПОСЕ «МАНАС»

К.В. Kalchakeev

NATIONAL TRADITIONS IN THE "KOKOTOIDUN ASHY"
IN THE EPOS «MANAS»

УДК:82-131

Кыргыз элинин көөнөргүс байыркы каада-салттары – “Манас” эпосундагы “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүндө көп кырдуу берилген. Көкөтөйдүн ашында: Ат чабыш, эр эңиш, жаа атуу, ордо, өңдүү көптөгөн улуттук оюндун түрлөрү. Саякбай, Сагынбай, Жусуп Мамай, Тоголок Молдонун варианттарында салыштырылып талданды.

Негизги сөздөр: каада-салттар, кыргыз эли, улуттук оюндар.

Незыблемые традиции и обычаи древнего кыргызского народа в эпосе “Манас” отражены многосторонне и всеобъемлюще в части “Кокотойдун Ашы”. В ней показаны конные состязания, стрельба из лука, ордо, козлодрание и т.д. Описаны в разных вариантах Саякбая, Сагынбая, Жусупа Мамаю и Тоголока Молдо.

Ключевые слова: традиции, кыргызский народ, национальные игры.

Unshakable Traditions and customs of the ancient Kurguz people in the epic “Manas” reflects a multifaceted and comprehensive in Terms of “Foner of Kokotai”. It shows equestrian events such as: shooting of an arrow at a target, ordo etc, described by the author of the epic in different versions of Sayakbai, Gusup Mamai, Sagynbai and Togolok Moldo.

Key words: traditions, kurguz people, national games.

Сагымбай Орозбаковдун вариантында ат чабышка эки миң ат чубатылып, биринчи байгеге сексен миң жылкы, миң атан, жүз миң кой, тогуз миң уй. Экинчи байгеге беш жүз төө, кырк миң жылкы, төрт миң уй, элүү миң кой. Үчүнчү байгеге эки жүз элүү төө, жыйырма миң кой, төртүнчү байгеге – он миң кой сайылат. Манас ат чабышка аргымактар тандалып жатканда, Алманбетти өзүнө чакырып: «Аябай күндү жайлап көр, Каркыра бою бийик өр, Катыра күндү жайлап көр, Ат семизин кымпыйтсын, Этине келген аттар бар, Арыктын баары дыңкыйсын» – деп кеп салат [С.Орозбаков «Манас» 3-китеп, Ф.Кыргызстан, 1981, 149-150 б]. Алманбет эр Манастын сөзүн кубаттап: «Касыйдадан катуу окуп, Калмакча кара дуба жат окуп, Бара айыздан бат окуп, бачымыраак жат окуп, Тегеректе терс окуп, Кытайча дуба нече окуп, Сурданып Алман калганы, Сууга жай таш салганы, Дуба окулгандан кийин эле, Алай дүлөй болуп, жаан мөндүрлөп борошо уруп, арып-торуп мал кырылат». Саякбайдын вариантында жети миң кырк үч ат чубатылат. Көкөтөйдүн ашында төө чечмей оюну ойнолуп, Ороңгу жеңишке жетишет.

Ал эми Жусуп Мамайдын вариантында ат чабышка Ырчы уул кырк миң кызыл алтын сайылат деп жар салынат. Биринчи байгеге кырк миң алтын, экинчи байгеге жүз тай, Манастын атынан жар салынат. Ат чабыштын алдында Каныкей көрүнүктүү саяпкер Нарматты чакыртып Аккуланы каратат. Саяпкерге жардамчы катары Бозуул менен Байматты кошуп, Аккуланы тапташат. Ат чабышта Ырчы уул жар салып, Аккулага Коенаалыны мингизет. (Көкбөрүнү жалгыз баладан чыккан чыйрак уулдардын бири) Жусуп Мамайдын вариантындагы Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта алты миң аргымак чубатылып, улуттук оюндардын жүрүшү кызыктуу сүрөттөлөт. Нескара Манаска келип, Мааникердин байге алышына каршы экенин «Силердеги Мааникер калбыр өпкө, жез канат, Атым менен жарышса канаты бар куш калат, Төрт аяктуу айбандан кантип, андан байге алат» - деп нааразычылыгын билдирет. Көпчүлүк бул ойду кубаттап Мааникерге байге каралбасын деген бүтүмгө келет. Бирок, ат чабыштын жыйынтыгында Мааникер менен Аккула жеңишке жетет [Ж.Мамай «Манас» Шинжиан басмасы 1995, 149-бет].

Саякбай Каралаевдин вариантында кечилдин каны Коңурбай, калмактын каны – Жолой, катын балбан Ороңгу, манжунун каны – Нескара, Кокондун каны – Козубек, Анжыяндын каны – Айры сакал Сынчыбек, Эламандын Эр төштүк, Оогандын ханы – Акункан сыяктуу дөө-шаалардын Жамбы атуу оюнга келиши ырааттуу сүрөттөлүп, жыйынтыгында баш байгени Манастын алганы төмөндөгүдөй сыпатталат: «Айкөл Манас жеткени, Канкор жетип бир атты, Бар танабын кыя атты. Баатырың Жамбы кулатты, Кан Манастын кырк чоро, Көкөтөйдүн казына байгесине сыйганы, Кыймылдаган мөөрөйдү, кымбатым Манас алганы» [С.Каралаев 2-китеп, Ф.Кыргызстан 1988, 66-б] Жамбы атуу Сагымбайда бир топ кеңири сүрөттөлгөнүн көрөбүз. Манасчы төгөрөктүн төрт бурчунан келгендердин Жамбы атууга даярдыгын, алардын кулк мүнөзүн тартууда таасирдүү көркөм сүрөттөөлөрдү курган.

Сагымбайда да, жамбы атууда Манастын жеңишке жетишкени мындайча мүнөздөлөт: Түркүгүн түптөп сындырды, Дүйнөнүн көөнүн тындырды, Туура танган жыгачын, Туйгунуң Манас сындырды, Душмандын көөнүн тындырып, Тууганга кубаныч

кылдырды [С.Каралаев, Манас 3-китеп, Ф. Кыргызстан, 1991-ж, 150-б]. Жусуп Мамайда бир миң элүү беш кулачтан турган атайын жамбы атуучу жай куралат. Жамбы атуунун баш байгеси: Тогуз атан комдуу төө, тогуз беде жакшы ат, тогуз ичик, булчундан, тото жукпас кулпунган, жүз сарпай чапандан тураары жар салынат. Коңурбай огочорун (мылтыгын) октоп, жамбынын жетимиш танабынын жарымын түшүрө атат. Ал эми Манастын жамбы атуудагы эрдиги мындайча сүрөттөлөт: Айманбоз оозун бош коюп, Кыйшая түшүп ондонуп, Карап калды эр Манас, Окчо кармап бир коюп, Мылтыктан түтүн бур деди, Жер дүңкүлдөп шуу деди, Түтүн менен жалпы эл, Кош жаңырык чур деди, Танаптын баары кырчылды, Талаага жамбы ыргыды [Ж.Мамай, Манас, Шинжиан басм, 1995, 137-б]. Сагымбайда Кошойдун Жолойду чабышы, «Жалпы журт карап туруптур, Тоодой Жолой балбанды, Томкоруп жерден алганы, Көтөрүп жерге уруптур, Көпчүлүк карап туруптур, Жолойду кудай уруптур» - деп сыпатталат [С.Орозбаков Манас 3-китеп, Ф.Кыргызстан, 1988, 226-б.].

Саякбайда болсо күрөшкө чыккан Жолойго атаандаш чыкпай, Манас Кошойду чакырат. Кошой сексен беш жашта экенине карабай, Жолойду жыгат. Саякбайда ат чабыштын байгесинен улам, Коңурбай уруш чыгарат, Манастын Коңурбайды жыга салып, жарадар кылганы, Опол тоодой күркүрөп, Оен Манас жеткени, Калың кытай Какандан, Буйтай качып өткүчө, Камбардай болгон калганы, Каарданган зор Манас, Муштап эми өткөнү, Алгаранын үстүнөн, Тоо урган немедей, Алоокенин Коңурбай, Күркүрөп кулап кеткени» - деп элестүү сүрөттөлөт. Мында Жолой баштаган калмак-кытайлар, Аккуланын баш байгесин талап кетет. Ачууланган Манас жеке кол салып, Жолойдун башын жара чабат. [С.Каралаев, Манас 3-китеп, Ф.Кыргызстан, 1991-ж, 63-б]. Ал эми Сагымбайда Аккуланын баш байгени алганы уруштун чыгышына негиз болуп берет. Кытай – калмак Коңурбай Аккула, Чалкуйрук, Ачбуудандын байгесин көзгө илбей, менин үч аргымагым алыш керек деп атайын чырды тутантууга бел байлайт. Сагымбай бул бөлүмдө ар бир тулпардын портретин, баатырлардын курал-жарактарын, каармандардын портретин жандуу сүрөттөөгө жетишкен. Саякбайда бул мотив өзүнчө бөлүнбөйт, «Көкөтөйдүн ашы, чырдын башы» экени белгиленип, аштын финалында Манас баштаган баатырлардын кытай-калмакты жерине чейин кууганы ишенимдүү, таасирдүү сүрөттөлгөнүнө күбө болобуз.

Жусуп Мамайдын вариантындагы күрөшкө чыгуу бөлүмүндө, Кошой баатырларды сынайт, себеби Манас бүт баатырларды сыноо жагын Кошойго жүктөгөндүгү окуянын жүрүшүнөн ачык көрүнөт. Мында Нескара Эр Төштүккө чыгам деп камданат. Анда Эр Төштүк: жер алдында жети жыл жүрүп, жетимиш алпты бүт жендим. Жер үстүнө чыкканы жети айга толук толо элек, Каным калган бир кашык, Этимдин баары көк жашык, Оронгу жыгып салбасын

– деп өзүн күрөштөн ала качат. Айкаңдын уулу Көкбөрү каруумдун сынган жери бүтө элек десе, Айдаркандын Эр Көкчө өлкөм ооруп жүрөт – деп кесе айтат. Акбай да, макул эместигин билдирет. Баарын угуп, калчап көрүп Манас Кошойдун өзүн сунуштайт. Кошой Эр Көкчөнүн шымын кийип, тартканда жыртылып кетет. Манас өзү көпчүгүнүн ичинен кандагайды таап, жетимиш төрт жаштагы Кошойго сунат. Кошой кийип көрсө, багалеге батпай, Каныкейди чакырып, өзү тиккен кошумча жерлерин сөгүп, (бүйүрө тиккен) кеңейтип, Кошойдун портрети: «Абаңдын жели күч экен, Жону талаа түз экен», «Дене бойдон аккан тер, Күн жаагандай куюлат» - деп мүнөздөлгөнүн көрөбүз [Ж.Мамай «Манас» Шинжиан басмасы. 1995, 141-б.]. Эр сайышууда Жусуп Мамайда өзгөчө портреттик сыпаттоолор аркылуу жугумдуу, таасирдүү берилет. Коңурбайдын портрети: белдүү Чочко Коңурбай, Таш казандай башы бар, Өңөргөн койдой кашы бар, Жаркыны көккө тартылган, Башында каухар ташы бар» - деп берилет. Ал эми Манас менен Коңурбайдын эр сайышуусу, өзгөчө сүрөттөлөт: «Айкөл Манас кабылан, Капталдан ары бир койду, Катар-катар бадана, Катары менен жырттылып, Калпактай нечен буланы, Калдайтып шамал учуруп, Капталга коюп өткөндө, Кара кан кетти чубуруп, Качып калды калдаңдап».

Тоголок Молдонун вариантында «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү «Семетей» эпосунда берилээрин жогоруда белгилеп өткөндөй, күрөштө Жолойго Кошой чыгат. Күрөш болоордун алдында Манас көпчүгүнүн алдындагы Каныкей тиккен шымды алдырып, Кошойго берет. Кошой: Айкожо жолукканда менин үч тилегимдин аткарылышын колдоп бата берди эле, биринчиси – Жакыптын балалуу болушу, экинчиси – калмакты жеңип, Жолойдү күрөштө жеңишине арнагам, үчүнчү батамды – Манас сенин балалуу болушуңа арнайм – деп айтат. Бул баталардын берилиши бул варианттагы, өзгөчө бир көрүнүш деп баалоого болот. Сагымбайда бул бата Каныкейге берилип: «балалуу бол» – деп, атүгүл Семетей аттуу балалуу болоору белгилүү. Андыктан, Тоголок Молдодо Айкожо берген үч батанын баарын Эр Кошой Манаска, баатырдын эбегейсиз жеңиштерине, баласы Семетейге багыштайт. Бул деген Кан Кошойдун, Кан Манаска өтө берилгендиги деп баалоого болот. Ырасында эле Кошойдун Манас эпосунун башынан аягына чейин сюжеттик өнүгүүсүндө Манастын идеаларын колдоп жашап келгени, бекеринен эмес. Бул эпостун бардык бөлүмдөрүндө бекемделип турганын көрөбүз. Бул вариантта Көкөтөйдүн ашында, жаңжалды, Жолой чыгарат. Ат чабышта Жолойдун Суркуласы (Ачбуудан) тердеп, чаң каптап, Аккулага окшоп калат. Ошол себептен, «менин атым келди» – деп Жолой биринчи байгени талашат.

«Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү айрым илимий эмгектерде «Манас» бөлүгүндө айтылганы туура десе, кээ бирлери, «Семетей» эпосунда берилгени туура деп белгилешет. Манас таануучу М.Мамыров:

Саякбай Каралаев мурда жомокту жаздырууга көн-бөгөндүктөн, айрым бөлүмдөрү калтырып, толук жаздырып бүткөндө кандай айткандыгы тууралуу өзү да байкабай айрым эпизоддор калтырылып калганын сезген. Ошондуктан, калтырылып калган эпизоддорго «Көзкамандар окуясы», «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмдөрүн атап айтып берген [Мамыров М, «Семетей» эпосу, «Манас» трилогиясынын 2-бөлүгү. 1963, 5-15-б].

Андыктан, М.Мамыров «Көкөтөйдүн ашы» трилогиянын биринчи бөлүмүндө айтылышы туура деген жыйынтыкка келет. Муну окумуштуунун «1952-жылы Саякбай Каралаевден эпостун «Манас» бөлүгүн кайра жаздырганга аталган эпизоддор («Көкөтөйдүн ашы», «Көзкамандар окуясы», - к.к) өз ордун таап, «Чоң казат» поэмасынын (эпизодунан, к.к) мурун жайгашкан деген пикири далилдүү бекемделгенсипт. (Ошондо 20-бет) Окумуштуу аталган эмгегинде мурунку айткан оюна каршы чыгып: «Көкөтөйдүн ашы» манасчылардын Ыссык-Көлдүн мектебинде эпостун «Семетей» бөлүмүндө айтылаары мурунтан эле белгилүү. «Көкөтөйдүн ашы» манасчылардын Тянь-Шаньдын мектебинде (Шапат Рысмендеев) Чүйлүктөрдө (Акмат Рысмендиевде) да кезигет. (Ошондо 20-бет) жыйынтыка келет. Ушундан улам «Көкөтөйдүн ашы үчилтиктин «Семетейдин бөлүмүндө айтылганы оң деген ойго келүүгө болот, Себеби, М.Мамыровдун ою боюнча манасчылардын бир мектеби бул бөлүмдү «Семетей» эпосунда айтылганы туура деген ойду түшүнөбүз».

Негизи көрүнүктүү манасчы Тыныбек Жапый уулунун «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Себеби, Тыныбектин «Семетейи» эң алгачкылардан болуп жазылып алынып, өзүнчө бөлүм болуп берилген Көкөтөйдүн ашында чагылдырылган кыргыздын каада-салттары архаикалык катмарларга бай. Ошондуктан кыргыздын улуу манасчылары Сагынбай, Саякбайлар, Келдибек, Акылбек, Тоголок Молдолор ушул Тыныбектен үйрөнгөн болуу керек деп ойлойм.

Ч. Валихановдун жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» академик А.Х. Маргулан тарабынан СССР илимдер академиясынын Азия элдеринин институтунун архивинен [Р.11, оп.4. №36] тапкан, Маргулан Манастын үзүндүсү жөнүндө монография жазып, түп нусканын факсмили кошо тиркелип (А.Маргулан Шокан жана «Манас» Алматы, 1971) жарыкка чыгарат. Бул казакча котормо Ч. Валихановдун чыгармалар жыйнагына да басылат [Ч.Ч.Валиханов. соб. соч. в пяти томах, Алма-Ата, 1985, Т.2 101-147-б.]. Лондон университетинин профессору А.Т. Хатто 1969-ж. Ч.Валиханов менен В.Радлов жазып алган варианттарды салыштырып монография жазган.

Тыныбек Жапый уулунан (XIX к-да) Сагынбай, Тоголок Молдо, Байбагыш, Доңузбай өңдүү манасчылар таалим алган. Тыныбектин Тоголок Молдодон Молдобасан Мусулманкулов, Байбагыштан Багыш Сазанов, Доңузбайдан Мамбет Чокморовдор үйрөнгөн. Тыныбек Чоңбаш (Нармантай), Келдибек, Акыл-

бек, Балыктарга шакирт болгон. Мен жүз токсон тогуз жашадым (Көкөтөй 199 жашта) жаак сөөгүн бошоду, журтум... Көкөтөй Жайма Көкүл Жаш Айдар, чором (Т.Ж. 110-б.).

Мааникерди мине көр, чором. Үмөт уулу Жайсанга айтты. Карды салык бийик айт, катга курсак байына айт, Калың ногойго айт ж.б. Оо, Байдын уулу Баймырза, баатыр. Ээ, бери карап кулак сал, баатыр, - деп элди ынтымакка чакырууну айт. (Т.Ж. 12-б.). Он экиде ок атып, он үчүнө жеткенде, ордо бузуп, үй чапкан Жакыптын уулу жаш Манас. Көкжол дөбөт бөрү эле ошо эр Манаска бара көр. (Т.Ж.14-б.). Автордук баяндоо. Көкөтөйдөй ханышаңыз, эки бир көзү сүзүлдү, о-о, кыямат көздөп үзүлдү. (Т.Ж. 14-б.). Айдар хандын баласы, Айлангыс тууган эр Көкчө (Т.Ж.15-б.). “Ботолуу төө, нар менен-Алты бир тогуз мал менен” келди. Кытайдын кыр мурундуу Коңурбай, Көчкөрө Калың көп ногой, козголо көчүп барды дейт. Алабаш жорго, чубар ат, Айдап бир тартуу кылды дейт (Т.Ж. 15-б.) Коңурбай келгенде Байдын уулу Баймырзы, кеңшалбай турду дейт. Анан эле алты жашар Бокмурун Мааникенди минип Баймырзага кайрылат:

Көкөтөй ашын билгизбейм аке
Жана Анжиянда семирген аке
Анжияндын тоң алмасын кемирген
Чийки канга семирген,
Самарканда сарт Манас
Сары кулак ит Манас (Т.Ж. 16-б.)

Бул эмгектин 18-19-беттеринде Көкөтөй ашын беремин деп мусулман менен каапырдын, Баарын бирдей жыямын ж.б. Жаш Айдар менен Бокмурун айтышат. Бокмурун Энекем минген Эркебоз, Сүйсөн шону минип бар. Карындашым Карлыгач, Анын минген Кайкыбоз. Сүйсөн шону эле минип бар, Жаш Айдарга Бокмурун Мааникерди берет. (Т.Ж. 21-б.)

Бокмурун: Эр Кошой, Жаангер Билерик, Эр Үрбү, Эр Көкчөгө барып айт кайталанып жатат (Т.Ж. 24-б.) Агыш, Кожан, Бегиш, Чегиш, Алтын күлүк, Керкүлүк, Сайкал, Болот, Дүмүр алп, Жедигерден Эр Багыш, Эр Карач, Жанаалы, Эр Төштүк, Орчун журтка баш болгон ошо Манаска барып айт (Т.Ж. 27-б. Кайталанып жатат, 14-бетте да айтылат).

Саймалуу саадак байланган, Самаркан тоосун айланган, Ак селдесе көзөңдөй, чаңырган үнү азандай Алтын сакал Айкожом, ошол Айкожомо барып айт (Т.Ж. 928-б.).

Манас: башын коборуп (башын көтөрүп) коптукыймылдады деген сөз. Ала байрак куу найза, жоодураган кырк чором. Кырк чором башы кыргызчал, катынын жылда үч туудурган сүргүн чал (Т.Ж. 33-б.) деп чоролору тууралуу айтып келип, астындагы Мааникерди, Атты сойдуруп салгыла. Бу кулдун башын койдой кескиле, канын суудай чачкыла, - дейт. (Т.Ж. 33-б.) Жаш Айдар ыйлап: Деңиз элең кечирчи, Дарыя элең кечирчи, Дабан элең ашырчы... Бир уядан так элем, жумурткадан ак элем. Ошондо Манас: Ороздунун он уулу Олжого зорлук кылганда,

жалгыздык башка келди эле чором. Жаш Айдар аман калат. (Т.Ж. 34-б.)

Жаш Айдар Манаска карап коё бериң падышам, байгемди айтып берейин дейт: Баш байге тогуз торко тон, 90 калча кул, сан саанчы, күн саят, сан сары баш бээ, Акыркы байгеге: Ала баш жорго ат, 60 атка 60 калча кул мингизип саят. Ботолуу төө нар, Балалуу ногой күң манаттан жапкан үй (Т.Ж. 36-б.), ошондо Манас Жаш Айдарды бошотот.

Бокмурун туруп ошондо: тогуз жорго катарлап, Эр Манастын алдына, тартууга кой берди дейт. Бөтөнгө тогуз жамбыны. (Т.Ж. 40-б.) Калмактар эттин бышканын бекитип, ала качканын Манас байкап, калмактардын башын айра чаап, кемегенин башынан кууп жиберет (Т.Ж. 41-б.), Каапырдын каны Нескара Эр Кошойдон Манастын чоо-жайын сурайт. Манасчы тарабынан Нескара менен Эр Кошойдун суроо-жооптору берилет:

Мында ат чабышты Манастын өзүн башкарса дешет. Ат чабышты он эки айга чаптыр дейт Кошойго. Көмкөрөсүнөн жаткан Жолойго Көкчө да, Эр Төштүк да, Жаанбайда (Т.Ж. 50.51.52-б.), көнбөгөндүктөн, Акпай, Мамбет, Көккоен жаш жигиттерди (чүкө ойногон) Жолойго беттешүүгө чакырат. Аны Манас байкап калып (Т.Ж. 53-б.) 95 жаштагы Кошойду өзүн чык дейт. Жолойдун бир күндүк тамагы 9 бука, 9 кочкор, 9 буура, 9 айгыр, 90 саба кымыз. (Т.Ж. 56-б.) Жолойду Эр Кошой жеңип, башынан айтып кетет.

Төө чечмей оюнун Ороңчу дырдай жылаңач болуп барып жеңип алат. (Т.Ж. 62-б.) Эр Агыш менен Коңурбай 35 күн алышып, Агыш жеңет. (Т.Ж. 65-б.). Ат чабышта: Алгарага тил бүтүп: (Т.Ж. 86-б.) Коңурбайга кайрылат: “Кулактан айрылып, чунак болдум. Куйруктан айрылып, чолок болдум. Манастан кекти алалы”. Коңурбай айбалта менен жүгүрүп келип, Оройго чапты дейт. Андан кийин Манас Коңурбайды айбалта менен чапты дейт. Коңурбай тоңкоюп калды дейт (Т.Ж. 87-б.). “Манас” эпосундагы Манастын башына оор мүшкүл иш түшкөндө Аккула тулпары кадимки адамча сүйлөп, кеңеш бергендей эле бул бөлүмдөгү Алгаранын Коңурбайга Манаска каршы күрөшөлү, кекти алалы дегени байыркы түрк тилдүү эпосторундагы окшоштуктарды, жалпылыктарды билдирип турат.

Негизи бул эпизоддорду бардык варианттарды, салыштырып терең изилдөө, тактыкка алып келет – деп ойлойбуз. Манасчылар С.Орозбаков, Ш.Рысмендеев, М.Ашымбаев, Ы.Абдырахмановдордун варианттарында «Манас» бөлүмүндө берилсе, С.Каралаев, Тоголок Молдо, А.Рысмендиев, Б.Сазановдордо «Семетей» бөлүмүндө айтылат. Биздин оюбузча: «Көкөтөйдүн ашы», «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмүндө эле айтылышы туура, себеби үчилтикте, «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү болбосо, «Чоң казат» кайдан жаралмак. «Көкөтөйдүн ашы - чырдын башы» дегендей ушул бөлүмдөгү салттуу сүрөттөөлөр окуянын түйүндөлүшү, чыңалуусу – «Чоң казаттын»

жыйынтыктоочу бөлүмгө айланып, теманын чечилишин шарттап жатпайбы.

«Көкөтөйдүн ашы» Манас эпосунун сюжеттик курамында кульминациялык баяндоого өтүүдөгү өзүнчө маанилүү композициялык ролду аткара турган ыкма катарында бөлүнүп турат. Бул эпикалык сюжет келечекте боло турган трагикалуу окуялардын алдын ала мотивировкасы катары сүрөттөлөт. Бул эпизод биз изилдеп жаткан варианттарда Сагынбайда, Саякбайда, Жусуп Мамайда, Тоголок Молдонун вариантында “Семетей” эпосунда орун алган. Бирок, Сагынбайдын вариантында «Көкөтөйдүн ашы» «Семетей» эпосунун Жолойдун окуясында берилген. Сагынбайдын вариантында окуялардын жайгашканы салтка айланган сценарий ирети менен берилет. Саякбайда болсо, сюжетинин композициясындагы окуянын хронологиясына көп маани берилбейт. В. В. Радловдун жазып калтырган «Манасында «Көкөтөй» өзүнчө поэма болуп жаралганы айтылат, бул «Манаска» кийин кошулган болуу керек деген гипотезасын билдирет. «Манас» изилдөөчү окумуштуу Өмуркул Жакишев «Көкөтөйдүн ашы» поэмасы эпостогу өзүнөн мурунку жана кийинки окуяларды байланыштырган, бирин-бири улаган өзүнчө көпүрө болуп, эсептелинген чоң эпизод» – деп белгилейт. Окумуштуу мында «Көкөтөйдүн ашын» бекеринен «поэма» деп атап жатканы жок. Окумуштуунун байкоосунда бул эпизод В.Радловдун баамдоосу боюнча байыркы учурда өзүнчө чыгарма катары жаралган деген пикир менен шайкеш келип отурат. Ө.Жакишевдин ушундай жыйынтыкка келгени бул эпизоддо «Манас» эпосунун мазмунуна сиңген, элдин жайчылык турмуштагы жашоо тиричилигин, салтын, үрп-адатын кеңири көрсөткөн өзүнчө поэма катары караганынын себебин көргөзүп турат [Жакишев. Ө «Манас» үчилтиги ж\дө «Бишкек» басма, Бишкек 2013, 43-б].

Көкөтөйдүн керээзи кыргыз эпосунун эң бир байыркы учурун элестеткен эпизоддорго жатат. Ушуга карабастан бул эпизод Тоголок Молдонун вариантында да айтылат. Бул керээз өзүнүн стилистикасы жана баяндоо ыкмасы байыркы кыргыз рундардын, ташка чегип жазылгандардын импровизациялык көчүрмөсүндөй таасир калтырган. Бөтөнчө түрктөрдүн Енисейлик «Күлтегинге» арналып ташка чегилген жазуулардын сюжеттик баяндоосунда төмөнкү айтылган окуялар: «неимуших он сделал, многочисленными имевших колени, заставил склонить... (головы)» Ч.Валиханов «Көкөтөйдүн ашын» жазып алган тексттеги төмөнкү саптары менен жакындашып турганы менен көрүүгө болот.

Теле куш салдым, баатыр,

Куш кылдын, баатыр,

Тентиген жыйып, эл кылдым баатыр,

Кулаалы салып, куш кылдым баатыр,

Курама жыйып, эл кылдым баатыр...

[Ч.Валиханов, Ч.Айтматов атындагы, тил адабият институтунун кол жазма фонду, ИНВ №5187].

Манасчылардын вариантында туруктуу салтка айланган формулалык стилдин ар биринде законченемдүү кайталанып, салыштыруунун аллегориялык күчөтүп айтуу ыкмалары колдонулат. Гипербола каармандын сүрөттөөсүн тереңдетип, эмоциялык таасиринин чыңалышын күчөтөт. Ар бир манасчы баатырдын элесин күчөтүү үчүн, каармандын сырткы көрүнүшүнүн ар бирин өзүнчө ажыратып, бүтүндөй касиет сапатын, гиперболизациялап, эң бийик көркөмдүккө жеткизүүгө аракеттенет. Ушундай көркөмдүк салтка айланган системаны муундан-муунга өткөн ыкмаларды манасчылар өзүнүн айтымында толук сактоого умтулат. Ошондуктан, алардын Манастын көркөм образын сүрөттөгөндө бир топ типтүү окшоштуктарды көрүүгө болот деп Ө.Жакишев айткандай кыргыз эпосунун сюжетиндеги салтка айланган көркөм сүрөттөөлөр боюнча эң туура пикирине кошулбай коюга болбос. Бир мисалды Күл-Тегиндин эстелигинде анын казасына келген элдин санын жана өзгөчөлүктөрүн белгилеген. Кагандардын көпчүлүгүн сүрөттөгөнүн алып көрөлү: Көнүл айтууга күн чыгыш тараптан Бекли талаасынан табгачтар, тибеттин эли-аварлар, Римден-кыргыздар, Учкурукандар, Огуз-татарлар, кытайлар жана татабийлер ушунча көп белгилүү кагандар, ый-өкүрк менен келишти – деп ташка чегилген. Ушул руниканын сюжеттик стили кыргыз эпосунун «Көкөтөйдүн ашына» келген элдердин көптүгүн сүрөттөөдөгү көрүнүш өйдөдө айтылган тексттин вариациясы катары кабыл алынганын Саякбайдын айтуусунда кандай берилгенин карап-көрөлү:

Ал да келди кобурап,
 Асманга учуп топурак,
 Ооган каны Акункан,
 Желектүү найза желпилдеп,
 Чоң тебетей селпилдеп,
 Ооган келди жол менен,
 Он эки миң кол менен,
 Ара жерден чаң келди,
 Анысы аз келгенсип,
 Индустандан да келди,
 Ордолуу шайык, көк чеке,
 Оорчун Кокон, Маргулан,
 Аргымагы түрсүлдөп,
 Ала көөдөн күрсүлдөп,
 Анжыяндын айры сакал Сынчыбек,
 Түркүн-түркүн бөлүнүп,
 Түрү суук көрүнүп,
 Андыяндын Акканы,
 Аттарынын баары айгыр,
 Куюшканы такыр жок,
 Самаркандан Санжыбек
 Бу да келди жол менен.
 Он миңчелик кол менен,
 Камчыларын бек тиштеп,
 Жалгыз атын күш-күш деп
 Кокон кандын Козубек,
 Маргалаңдан Малабек,
 Алты шаардан Алабек,

Букардын каны Темиркан

Мындан толгон кол келди (С.К. Инв. №552).

Мына ушундай руникалык жана эпикалык тексттерди орус окумуштуусу Л.Гумилов өз учурундагы пайда болуу менен алар бир адабий традициянын салтын ала жүргөн агым катары санап, боз үйлөрдө жашаган, (көчмөн) түрк элдердин сегизинчи кылымдарда өздөрүнүн ырчылары болгон деп эсептейт. [Л. Гумилов. Древние тюрки. М.1957, 323-б.] Ушул биз келтирген бир топ мисалдар көргөзүп тургандай «Көкөтөйдүн ашы» манасчылардын айтымындагы байыркы сюжетке жатканын тастыктап турганын жана алар «Манастын» сюжетиндеги байыркы салттуу издерге жатканын билгизип турат. Бул жогоруда 2-главада көрсөткөн В.Радловдун пикирин ырастап тургандай сезилет. «Көкөтөйдүн ашы» мурда «Манас» эпосунун сюжетинде жок болгонун сезген Тоголок Молдо өзүнүн вариантында «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүн эпостун “Семетей” бөлүмүндө берет. Ошондой эле С.Каралаевдин вариантында бул эпизод «Семетейдин» тутумуна эмнегедир жалгап киргизилип башка варианттагыдай «Манас» бөлүмүнө кирбей калган. Саякбай кийинчерээк унутуп калган эпизодун «Семетейге» жалгап койгондой сезилет. Бирок, жогоруда сөз болгондой «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү менимче “Манас” эпосунун сюжеттик курамында берилгени эле оң – деп ойлойм.

Жыйынтык

Экинчи бөлүмдөгү С.Каралаев, С.Орозбаков, Жусуп Мамай, Тоголок Молдонун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмдөрүнүн салыштырылып изилденшинде төмөндөгүдөй өз алдынчалык салттуулук баяндоолор, сыпаттоолор байкалды. Жогорудагы варианттарда “Көкөтөйдүн ашы” Каркырада өткөзүлө тургандыгы айтылат. Сагынбайдын вариантында Мааникерди Коңурбай Манастан суратканын, Кошой Манаска айталы дегени жана баатырдын ушул чечимге Кошойго аябай ачуусу келгени белгиленсе, Саякбайда Коңурбай Мааникерди сураткандыгы үчүн Манастан кечирим сурайт. Көкөтөйдүн керээзи Сагынбайда, Саякбайда берилсе, Тоголок Молдодо, Жусуп Мамайдын варианттарында атайын берилбейт. Тоголок Молдонун вариантында Көкөтөйгө аш бергенден тартып өз элин Оронбор, Казан тараптарга көчүрүп, аларда сары Ногойтор Жамгырчынын эли деп берилсе, Жусуп Мамайда аш өткөндөн кийин Бокмурунду Кеминге көчүрүп келгени сыпатталат. Бул бөлүмдөгү “Көкөтөйдүн ашынын” кыркын берген тойдо Жусуп Мамайда кытай калмактарды айдап, Манас уйгур элинин таламын көздөп, кашкар элинин башкаруу укугун Алакун деген уйгурга берет.

Мына ушул мотивдердин өз алдынчалыгы көргөзүп тургандай Жусуп Мамай кашкар тарапта жашаган кыргыздардын тарыхында чагылдарылган кээ бир окуяларын Манастын сюжетине киргизүүгө аракет жасагандыгын байкайбыз. Балким айтуучу өзү жердеп жүргөн тараптагы бир топ манасчылардын варианттарында ушул бөтөнчөлүккө окшогон ко-

шумчалар болуу керек. “Көкөтөйдүн ашында” байгеге сайылган малдын жана алтын, күмүштөрдүн көптөгөн түрлөрүнүн элге тартуулануусу бардык варианттарда кездешет. Сагынбайдын, Саякбайдын варианттарында окшоштуктар байгеге сайылган малдардын саны айтылса, Жусуп Мамайда мал менен катар төө, тогуз бедөө, жакшы ат, тогуз ичик, жүз чапан койулганы айтылат. Сагынбайда болсо ар бир тулпардын портреттик сыпаттамасы кеңири берилет. Ал эми Саякбайда “Көкөтөйдүн ашы – чоң чырдын башы” деп берилип, андагы жамбы атуудагы, аттардын чубатканында, күрөшкө чыккандардын жекеме-жеке салышкандары боюнча улам чатак чыгып кытай-калмактардын ар бир байгеге койулган малга нараазы болуп кыргыздарды атайын урушууга шарт түзөт. Ошондон улам Манас калмактарды өзүнүн чегине чейин кууп жиберет. Ошентип сюжеттин жүрүшүндө конфликт күчөй баштаганын байкоо кыйын эмес. Жусуп Мамайда эки тараптагы баатырлардын күрөшүн, сайышын, жамбы атышын таасирдүү, жугумдуу сүрөттөлгөнүн көрдүк. Тоголок Молдодо болсо “Көкөтөйдүн ашы” “Семетей” эпосунда берилет. Мында окянын жүрүшүндө Жолой жаңжалды аттардын чубатылышынан баштайт. Ал Сур кунанды чандын арасынан Аккулага окшотуп байгени өзү алам деп чатак салат. “Көкөтөйдүн ашында” да сюжеттин салттуу агымында да, композициялык түзүлүшүндө да ар түрдүү кызыктуу өз алдынчалык мотивдердин пайда болгонун көрдүк.

Жыйынтыктап айтканда биз бул бөлүмдү бекеринен “Көкөтөйдүн ашы – чоң чырдын башы” деп Саякбайдын сөзү менен атаган жокпуз. Бул бөлүмдө кыргыздардын үстүнөн кытай-калмактар үстөмдүк кылып турганы, аларга кол салууга себептер изделип жатканы байкалат. Ошондуктан бул экинчи бөлүмдүн сюжеттик сүрөттөлүш окуяларынын чечилиши сөзсүз түрдө “Чоң казаттын” окуяларын жаратууга шарт түзүп жатканын көрүү кыйын эмес.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. «Манас» 3-китеп, Ф.Кыргызстан, 1981, 149-150 б.
2. Ж.Мамай «Манас» Шинжиан басмасы 1995, 149-бет.
3. Каралаев С.2-китеп, Ф.Кыргызстан 1988, 66-б.
4. Каралаев С., Манас 3-китеп, Ф.Кыргызстан, 1991, 150 б.
5. Ж.Мамай, Манас, Шинжиан басм, 1995, 137-б.
6. Орозбаков С. Манас 3-к., Ф.Кыргызстан, 1988, 226-б.
7. Ж. Мамай «Манас» Шинжиан басмасы. 1995, 141-б.
8. Мамыров М., «Семетей» эпосу, «Манас» трилогиясынын 2-бөлүгү. 1963, 5-15-б.
9. Валиханов Ч.Ч. соб.соч.в пяти томах, Алма-Ата, 1985, Т.2 101-147-б.
10. Жакишев. Ө «Манас» үчилтиги ждө «Бишкек» басма, Бишкек 2013, 43-б
11. Валиханов Ч., Ч.Айтматов атындагы, тил адабият институтунун кол жазма фонду, ИНВ № 5187
12. Гумилев Л. Древние тюрки. М.1957, 323-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.